

Magdalena Lemańczyk

Instytut Kaszubski

Badacz zaangażowany: o drodze do badań bliskich (nie tylko) sercu

Niniejszy artykuł stanowi omówienie i analizę najnowszej książki poznańskiego socjologa prof. Andrzeja Saksona, *Dziedzictwo Prus Wschodnich. Socjologiczne i historyczne studia o regionie*, Oficyna Retman i Archiwum Państwowe w Olsztynie, Dąbrówno 2017, ss. 310, seria: Moja Biblioteka Mazurska nr 29.

Książka składa się z trzech rozdziałów, wspomnienia pełniące funkcję wstępu, związanych źródeł oraz indeksu osobowego i geograficznego. Autor wykorzystał opublikowane wcześniej własne teksty lub ich fragmenty dotyczące problematyki regionu. Każdy rozdział prezentuje wybrane osobliwości obszaru pokrywającego się z granicami byłej prowincji Prusy Wschodnie, a po 1945 roku leżącego w granicach trzech państw, tj. Polski (Warmia i Mazury), Litwy (Kraj Kłajpedzki, *Memelland*) i Rosji (Obwód Kaliningradzki ze stolicą w Królewcu).

Jest to publikacja istotna i ciekawa z wielu powodów, a warto wspomnieć, że w ostatnim ćwierćwieczu na rynku pojawiło się szereg książek na temat Prus Wschodnich, m. in.: *Atlantyda Północy. Dawne Prusy Wschodnie w fotografii*, pod redakcją Kazimierza Brakonieckiego i Konrada Nawrockiego (1993), *Ostpreußen ade: Reise durch ein melancholisches Land* Ralpa Giordano (1994), *Pałace i dwory dawnych Prus Wschodnich*, Małgorzaty Jackiewicz-Garniec i Mirosława Garnca (2001), *Ostpreußen Geschichte und Mythos* Andreasa Kosserta (2005)/ polskie wydanie *Prusy Wschodnie. Historia i mit* (2009), Roberta Traby *Wschodniopruskość. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec* (2007) oraz *Ostpreußen – die Konstruktion einer deutschen Provinz: eine Studie zur regionalen und nationalen Identität 1914–1933* (tłum. Peter Oliver Loew) (2010).

Po pierwsze, książka stanowi próbę podsumowania wieloletniego dorobku Andrzeja Saksona w dziedzinie badań dziedzictwa Prus Wschodnich. Autor przedstawił analizy szerokiego spektrum procesów społecznych w kontekście historycznym, politycznym (kwestie polityki wewnętrznej i międzynarodowej) i gospodarczym, m. in. procesów integracji, dezintegracji, adaptacji i stabilizacji. Analizy zaprezentowane w omawianej publikacji mają charakter interdyscyplinarny, tak pod względem zamieszczonej treści (zjawiska i procesy należące do obszaru historii pierwszego stopnia oraz historii drugiego stopnia)¹, jak i możliwości dalszego wykorzystania przez przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, np. socjologii, historii i politologii.

Po drugie, publikacja zawiera wybór dokumentów dotychczas rzadko publikowanych (lub wcale), dotyczących polityki władz polskich wobec Warmiaków i Mazurów, położenia tej grupy ludności, a także fragment *Dziennika* Stanisława Ossowskiego z badań socjologicznych na Warmii i Mazurach w maju 1948 roku. Zapisy Ossowskiego stanowią nie tylko bardzo cenne źródło poznawcze dotyczące stosunków ludnościowych na Warmii i Mazurach, ale także niezwykle pozytywne refleksje z badań terenowych. Ponadto włączenie do publikacji materiałów porównawczych, zebranych podczas socjologicznych badań terenowych prowadzonych w Purdzie w latach 1948–1949 przez zespół pod kierownictwem Stanisława Ossowskiego oraz materiałów z badań z lat 2005–2006 koordynowanych przez olsztyńską Wspólnotę Kulturową „Borussia” i Instytut Zachodni w Poznaniu², ukazuje pokoleniową dynamikę pamięci historycznej o miejscu i tożsamości miejsca, zarówno ludności mieszkającej tu od pokoleń, jak i ludności napływowej (wsi Purda, nazywanej także Purdą Wielką lub Purdą Dużą), przełomowe procesy w dziejach społeczności (np. I wojna światowa, plebiscyt z 1920 roku, powstanie polskiej szkoły w okresie Republiki Weimarskiej, III Rzeszę i II wojnę światową, rok 1945 i jego daleko siężne skutki). Umieszczenie zarówno źródeł historycznych, jak i fragmentów wywiadów, umożliwia czytelnikowi bezpośrednie zapoznanie się m.in. z powojenną polityką władz wobec Warmiaków i Mazurów, ich sytuacją, nastrojami społecznymi, dylematami współżycia na jednym terenie z ludnością napływową, wartościami życiowymi i postawami względem nowo zastanej sytuacji politycznej itp.

Warto także podkreślić, iż zamieszczony fragment *Dziennika* Stanisława Ossowskiego poprzedzony został opisem Andrzeja Saksona dotyczącym rozwoju polskich socjologicznych badań na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski (ZZiP), konkretnie na

---

¹ Por. P. Nora, *Das Abenteuer der Lieux de memoire*, w: E. François, H. Siegrist, J. Vogel (red.) *Nation und Emotion. Deutschland und Frankreich im Vergleich, 19. und 20. Jahrhundert*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1995, s. 83–92; idem, *Między pamięcią a historią: les lieux de memoire*, tłum. M. Borowski, M. Sugiera, „Didaskalia. Gazeta Teatralna” 2011, nr 105, s. 20–27.

² Por. L. M. Szwengrub, *Badania socjologiczne w województwie olsztyńskim*, w: *Stan i potrzeby nauk społecznych na Warmii i Mazurach*, Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne „Pojezierze”, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn 1966, s. 90–104; J. Szacki, *Wstęp*, w: S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1984, s. 5–14; tu: A. Sakson, *Dziedzictwo Prus Wschodnich. Socjologiczne i historyczne studia o regionie*, seria: Moja Biblioteka Mazurska nr 29, Oficyna Retman i Archiwum Państwowe w Olsztynie, Dąbrówno 2017, s. 263 i 264; R. Traba, A. Sakson (red.), *Przeszłość zapamiętana. Narracja z pogranicza. Materiały pomocnicze do analizy polsko-niemieckich stosunków narodowościowych na przykładzie warmińskiej wsi Purda Wielka*, Stowarzyszenie Wspólnota „Borussia” Olsztyn 2007.

Warmii i Mazurach, w pierwszych latach powojennych. Moim zdaniem jest to ważny tekst pokazujący specyfikę i dokonania polskich socjologów w obszarze socjologii narodu i etniczności, badań migracji, pogranicza, tożsamości, procesów integracji i asymilacji itd. Czytelnik z pewnością uzyska pewien wgląd w rozwój instytucjonalizacji socjologii polskiej i problematyki badań: od Stanisława Ossowskiego i jego badań w 1945 roku we wsi Dobrzyń Wielki na Śląsku Opolskim i na Warmii i Mazurach, po badania na Warmii i Mazurach w latach 1947–1949, wraz z Danutą Malewską, Zygmuntem Pióro, Lili M. Szwengrub, Wandą Górszczyk, Stefanem Nowakowskim, Jerzym Szackim i innymi³.

Po trzecie, we fragmencie *Moja droga do Mazur* (pełniącym funkcję wstępu) autor zamieścił szeroki opis dochodzenia do problematyki mazurskiej. Dla socjologa czytającego ten fragment ma on wiele walorów, mianowicie wątki autobiograficzne pozwalają zorientować się w niezwykle interesujących meandrach badawczej drogi autora i rozwoju jego zainteresowania tematyką etniczną. Przykładem są kolejno publikowane prace m. in.: *Mazurzy – społeczność pogranicza* (1990); *Procesy integracji i dezintegracji społecznej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po 1945 roku* (1996); *Stosunki narodowościowe na Warmii i Mazurach 1945–1997* (1998); *Rola mniejszości niemieckiej w stosunkach polsko-niemieckich na przykładzie Warmii i Mazur* (1998); *Tożsamość kulturowa społeczeństwa Warmii i Mazur*, pod redakcją Andrzeja Saksona i Bożeny Domagały (1998); *Pogranicze polsko-rosyjskie w świadomości społecznej* (2001); *Mazurzy – pomiędzy polskością a niemieckością* (2004); *Ziemie Odzyskane – Ziemie Zachodnie i Północne 1945–2005. 60 lat w granicach państwa polskiego*, pod redakcją Andrzeja Saksona (2006); *Przeszłość zapamiętana. Narracje z pogranicza. Materiały pomocnicze do analizy polsko-niemieckich stosunków narodowościowych na przykładzie warmińskiej wsi Purda Wielka*, pod redakcją Roberta Traby i Andrzeja Saksona (Olsztyn 2007); *Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polskością a niemieckością*, pod redakcją Andrzeja Saksona (2008); *Polskie transgranicza*, pod redakcją Zbigniewa Kurcza i Andrzeja Saksona (2009); *Od Kląpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Kląpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury* (2011); *Von Memel bis Allenstein. Die heutigen Bewohner des ehemaligen Ostpreussens: Memelland, Kaliningrader Gebiet, Ermland und Masuren* (2016).

Natomiast całość opisu, osadzonego w kontekście rodzinnym i zawodowym, pokazuje, jak tożsamość autora ukształtowana została przez miejsce urodzenia i zamieszkania, poznanych ludzi, aktywność społeczno-kulturalną w środowisku mazurskim, wreszcie przez działalność naukową w olsztyńskiej Akademii Rolniczo-Technicznej, Wyższej Szkole Pedagogicznej Towarzystwa Wiedzy Powszechnej w Warszawie (oddział w Olsztynie) oraz w Instytucie Zachodnim w Poznaniu i na poznańskim Uniwersytecie im. Adama Mickiewicza. Szczególnie dwa ostatnie ośrodki naukowe mogą poszczycić się bogatą tradycją badań ZZiP.

Z socjologicznym wyczuciem i przymrużeniem oka autor dokonał swoistej autoanalizy przypadku wpływu „zmiennych niezależnych” na drogę życiową i zawodową, tj. przypadku, usuwającego własną wolę i założone projekty naukowe na drugi plan..., jak np. tego związanego ze spotkaniem w Berlinie Zachodnim Ryszarda/Richarda Kostrzewy, które

³ T. Baryła, *Pierwsze badania socjologiczne nad problemem polskiej ludności rodzimej Warmii i Mazur w świetle memoriału z lipca 1949 r.*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1983, nr 4.

dało impuls do zainteresowania się problemami Mazurów i Warmiaków, czy na pozór banalnym, ale dalekosiężnym w skutkach, stwierdzeniem Mistrza, prof. Andrzeja Kwileckiego, na temat przyszłego tematu rozprawy habilitacyjnej Saksona: „Po co szukać daleko? Temat jest w zasięgu ręki, chodzi po ulicach miasta w którym pan teraz mieszka”⁴.

Przy czym należy podkreślić, że owe wątki osobiste stanowią dla Andrzeja Saksona tło wyjaśnienia motywów zajmowania się przez niego problematyką Mazurów i Warmiaków oraz wskazują źródła jego wyjątkowych naukowych i emocjonalnych związków z tym tematem. Co więcej, owe związki nie są wzajemnie sprzeczne czy wykluczające, lecz pomagają niuansować analizy. Z pewnością specyficzne usytuowanie autora w środowisku mazurskim jako badacza zaangażowanego umożliwi mu spojrzenie na zjawiska z wielu perspektyw, z zupełnie inną wrażliwością (co nie wyklucza względnego obiektywizmu), niż gdyby kontaktował się z grupą sporadycznie.

Dodatkowo, poznawczo wnoszące do wiedzy o badaniach Mazurów jest przedstawienie zastosowanych metod i technik badawczych wraz z kulisami socjologicznych badań terenowych. Mimo iż na rynku dostępna jest niezliczona liczba podręczników z zakresu badań socjologicznych, ilościowych i jakościowych, to właśnie takie zapisy w formie dzienników badawczych, pamiętników, notatek z badań są najbardziej cenne, prezentują bowiem blaski i cienie oraz zmagania badacza w terenie. Ważny z punktu widzenia przebiegu i wyników badań jest fakt, iż Sakson wykorzystywał zróżnicowane metody i techniki badawcze, m. in.: wywiad kierowany, wywiad swobodny, kwerendę archiwalną, obserwację uczestniczącą (jawną i ukrytą), tzw. *research action*, oraz zróżnicowane źródła danych np. dokumenty urzędowe, statystyki urzędowe, prywatne archiwa działaczy mazurskich (np. Wojciecha Kętrzyńskiego, Gustawa Leydinga, Bohdana Wilamowskiego), prasę itp.

W tym miejscu chciałabym zwrócić uwagę na wyjątkowo trudny okres, w którym Andrzej Sakson prowadził badania terenowe, poprzedzone wcześniejszymi zwiadami zarówno w Polsce, jak i na terenie Niemiec, mianowicie lata 1982–1986. Na przykładzie doświadczeń badawczych autora widać, jak ogromną rolę dla powodzenia badań odgrywają wcześniejsze kontakty z działaczami mazurskimi, ich rodzinami, aktywność w społeczności lokalnej, sposobność odwołania się przez badacza do własnych publikacji o tematyce mazurskiej oraz pomoc liderów (np. ks. Jerzego Otello).

Rozdział pierwszy *Region. Specyfika i tożsamość* prezentuje dynamikę przemian tożsamości regionalnej współczesnych mieszkańców dawnej prowincji Prusy Wschodnie na tle ogółu procesów społecznych dokonujących się w regionie.

Analizy porównawcze autora obrazują stopień zaawansowania procesów tożsamościowych w trzech częściach byłych Prus Wschodnich, jak np. spoiistość grupową, stosunki narodowościowe, stosunek do niemieckiego dziedzictwa kulturowego czy kształtowanie się społeczeństwa postmigracyjnego.

Autor wskazał czynniki kształtujące tożsamość regionalną nowych mieszkańców Prus Wschodnich, które w przypadku Polaków, Litwinów i Rosjan mają zróżnicowane podłoże historyczne oraz wymiar kulturowy, polityczny i społeczny. Przykładem jest mitologia narodowa, jako specyficzna forma stosunku do obszaru kulturowego, np. mit powrotu Polski na „Ziemie Odzyskane” w 1945 roku, obszar „Pruskiej Litwy” („Małej Litwy”) w litewskiej mitologii narodowej czy mitologia wielkiej „wojny ojczyźnianej”.

⁴ A. Sakson, *Dziedzictwo...*, s. 9.

Kolejne wskazane przez autora czynniki to polityka trzech państw wobec niemieckiego dziedzictwa kulturowego, które różnie „oswajały” zastany krajobraz kulturowy. W przypadku Polski i Litwy była to powojenna przyspieszona polityka asymilacyjna, w przypadku Rosji fizyczne niszczenie dziedzictwa niemieckiego (np. kościołów i majątków ziemskich). W tym kontekście interesująca jest analiza wpływu czynnika migracyjnego i kontaktu międzygrupowego (zderzenia kultur), która w klarowny sposób wyjaśnia kluczowe wymiary zmiennej dynamiki tworzenia się społeczeństwa postmigracyjnego m. in.: wymiar kulturowo-językowy (np. internalizacja języka ogólnonarodowego różnymi drogami i środkami), strukturalno-instytucjonalny (tworzenie organizacji społecznych i politycznych), małżeński (małżeństwa mieszane), osobowościowy (eliminowanie uprzedzeń i negatywnych stereotypów), identyfikacyjno-obywatelski (poczucie odpowiedzialności za państwo i region zamieszkania).

Dodatkowo analizę pogłębia uwzględnienie czynnika dużej ruchliwości społecznej i bezrobocia, związanego z niedostatecznymi warunkami gospodarczymi oraz deficytu inicjatyw obywatelskich – co powoduje, iż tworzące się społeczeństwo postmigracyjne na omawianym obszarze jest nadal w procesie wypełniania „próżni socjologicznej”⁵.

Szczegółowo opisał autor przyczyny powstania powyższej próżni socjologicznej i przemiany społeczeństwa postmigracyjnego Warmii i Mazur. Do kluczowych czynników przemian zaliczył proces masowej wymiany ludności po II wojnie światowej, utratę ciągłości terytorialnej i społeczno-kulturowej regionu oraz związany z tym tzw. stan wielowymiarowej deprywacji (za Bożeną Domagałą)⁶, polegający na gwałtownym niszczeniu dorobku cywilizacyjnego dotychczasowych mieszkańców, gospodarczych, kulturowych i psychologicznych konsekwencjach zderzenia kultur zapoczątkowanych w 1945 roku oraz wprowadzeniu nowego ustroju. Owo zderzenie kultur w okresie bezpośrednio powojennym przebiegało żywiołowo, bowiem w regionie przebywały zarówno zasiedlałe, jak i napływowe grupy ludności, tj. ludność dawnych Prus Wschodnich (Niemcy, Mazurzy, Warmiacy, potomkowie osadników rosyjskich), osadnicy z Polski centralnej (województwa warszawskiego) oraz województwa białostockiego, lubelskiego i innych, wysiedleńcy z Kresów Wschodnich II RP (głównie Wileńszczyzny i Wołynia), Ukraińcy wysiedleni w ramach Akcji „Wisła” oraz reemigranci polscy z Europy Zachodniej, a także przedstawiciele mniejszości narodowych i etnicznych (Rosjanie, Białorusini, Litwini, Romowie, Żydzi)⁷. Pogłębione analizy socjologiczno-historyczne dotyczące powojennej specyfiki

⁵ Na występowanie „próżni socjologicznej” zwracał również uwagę Brunon Synak w: *Tożsamość kulturowo-etniczna Kaszubów a idea krajowości (regionalizmu)*, „Kultura i Społeczeństwo” 1991, nr 2, s. 91 oraz M. Lemańczyk, *Mniejszość niemiecka na Pomorzu Gdańskim*, Instytut Studiów Politycznych PAN – Towarzystwo Kulturalne Ludności Niemieckiej „Ojczyzna”, Warszawa – Kwidzyn 2016, s. 276.

⁶ Por. B. Domagała, *Warmia i Mazury – dezintegracja i tożsamość po 1945 roku*, „Borussia” 1992, nr 3–4, s. 54, 55.

⁷ Por. L. Kosiński, *Pochodzenie terytorialne ludności Ziem Zachodnich w 1950. Dokumentacja geograficzna*, Warszawa 1960, z. 2; A. Sakson, *Wpływ stosunków narodowościowych na kształtowanie się procesów społecznych na Mazurach po 1945 r.*, „Olsztyńskie Studia Socjologiczno-Etnograficzne”, 1985; idem, *Warmia i Mazury po 1945 roku – nowa tożsamość czy dezintegracja*, „Borussia” 1992, nr 3–4, s. 45; S. Żyromski, *Procesy migracyjne w województwie olsztyńskim w latach 1945–1949*, „Pojezierze”, Olsztyn 1971.

stosunków narodowościowych na Warmii i Mazurach w pewnym stopniu umożliwiając także porównanie z sytuacją w pozostałych regionach ZZiP, np. przebiegu i skutków procesów dezintegracji, w tym antagonizmów, czy masowej emigracji Niemców oraz Mazurów i Warmiaków z Polski do Niemiec.

W powyższym kontekście interesujące jest przedstawienie w ujęciu diachronicznym przeobrażeń dyskursu tożsamościowego dotyczącego Prus Wschodnich w Niemczech przed i po 1945 roku oraz najnowszego na początku XXI wieku (m. in. wokół pojęcia *Heimat, Volk, Bollwerk*). Autor wykorzystał zróżnicowane źródła dla przedstawienia tego zjawiska, od wątków w literaturze twórców urodzonych w Prusach Wschodnich (Siegfried Lenz, Johannes Bobrowski, Arno Surminski, Marion Gräfin Dönhoff), przez literaturę fachową i artykuły prasowe, po wyniki sondaży. Porównanie pokazuje przede wszystkim, iż tożsamość narodowa nie jest dana raz na zawsze, lecz jest wielowymiarowym procesem, kształtującym się stale pod wpływem czynników politycznych, kulturowych, społecznych itd.⁸ Znakiem tego są zaprezentowane przez Andrzeja Saksona analizy przemian wartościowania niemieckiego dziedzictwa wśród młodego pokolenia na Warmii i Mazurach, w Obwodzie Kaliningradzkim oraz Kraju Kłajpedzkim, traktującego je jako integralny element kultury.

Innym ciekawym poznawczo wątkiem wnoszącym do wiedzy o obszarze byłych Prus Wschodnich są przedstawione przez Saksona przemiany społeczne na pograniczu polsko-kaliningradzkim, osobliwości Obwodu Kaliningradzkiego oraz związane z tym czynniki bezpieczeństwa Polski, zwłaszcza po wprowadzeniu małego ruchu granicznego w 2012 roku⁹.

Zdaniem autora „wyjątkowość Obwodu Kaliningradzkiego w stosunku do innych regionów Rosji polega na jego eksklawowym położeniu [...]. Mieszkańcy obwodu znaleźli się w sytuacji »podwójnych peryferii« w sensie gospodarczym i społecznym. Po pierwsze, został odcięty od zasadniczego terytorium Rosji wysokimi taryfami tranzytowymi i przeszkodami wynikającymi z wprowadzenia w krajach sąsiednich norm wewnętrznych UE. Po drugie, izolowany jest od bliskiej Europy Zachodniej różnego rodzaju barierami, w tym także wizowymi”¹⁰. Konsekwencją są patologie, jak np. przemysł benzyny i papierosów.

⁸ Por. R. Traba, *Wschodniopruskość. Tożsamość regionalna i narodowa w kulturze politycznej Niemiec*, Poznań–Warszawa 2005. Na temat procesów tożsamościowych także: D. Berlińska, *Mniejszość niemiecka na Śląsku Opolskim w poszukiwaniu tożsamości*, Stowarzyszenie Instytut Śląski, Państwowy Instytut Naukowy – Instytut Śląski w Opolu, Opole 1999; C. Obracht-Prondzyński, *Kaszubi. Między dyskryminacją a regionalną podmiotowością*, Instytut Kaszubski, Uniwersytet Gdański, Gdańsk 2002; B. Synak, *Kaszubska tożsamość. Ciągłość i zmiana: studium socjologiczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, Gdańsk 1998.

⁹ Por. A. Sakson, *Od Kłajpedy do Olsztyna. Współcześni mieszkańcy byłych Prus Wschodnich: Kraj Kłajpedzki, Obwód Kaliningradzki, Warmia i Mazury*, Instytut Zachodni, Poznań 2011; idem, *Obwód Kaliningradzki a bezpieczeństwo Polski*, „Przegląd Strategiczny” 2014, nr 7, s. 109–121; idem, *Przemiany społeczne na pograniczu polsko-kaliningradzkim po wprowadzeniu małego ruchu granicznego w 2012 roku*, w: Z. Kurcz (red.), *Polskie pogranicza w procesie przemian*, t. 3, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2014, s. 105–120; idem, *Tożsamość pogranicza – mieszkańcy Kaliningradu między Litwą a Polską*, w: Z. Kurcz, A. Sakson (red.), *Polskie transgraniczne*, Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2009, s. 19–38.

¹⁰ A. Sakson, *Dziedzictwo...*, s. 65–66.

Równie interesujące są analizy procesów społeczno-politycznych i gospodarczych zachodzących w Kraju Kłajpedzkim, nazywanym przez Litwinów Małą Litwą lub Litwą Zachodnią, które przebiegały odmiennie niż w Obwodzie Kaliningradzkim czy na Warmii i Mazurach, polegające głównie na tym, że „Rosjanie i Polacy nie odzyskiwali własnej państwowości, tworzyli nowe struktury w obrębie własnego państwa narodowego”¹¹. Skutkiem tego położenie mieszkańców Kraju Kłajpedzkiego naznaczone jest peryferyjnością: pogłębiającymi się różnicami poziomu życia pomiędzy Kłajpedą a całym regionem; dużym bezrobociem oraz przemytem na obszarach przygranicznych z Obwodem Kaliningradzkim; zanikaniem wśród współczesnych mieszkańców Kraju Kłajpedzkiego świadomościowych granic obszaru¹².

Porównawczo, niejako na drugim biegunie, autor przedstawił przemiany świadomości i tożsamości lokalnej mieszkańców Olsztyna¹³. Wykorzystując dane na temat stosunku mieszkańców Olsztyna do miasta z badań przeprowadzonych przez PBS DGA w lutym 2007 roku na próbie osób w wieku 25–40 lat, autor podkreślił ich wysoki poziom patriotyzmu lokalnego (szósta pozycja wśród mieszkańców 21 zbadanych polskich miast) oraz wysokie oceny atmosfery miasta i warunków krajobrazowych (jeziora). Zdaniem autora pozytywne wartościowanie Olsztyna przez jego mieszkańców – pomimo jego gospodarczej peryferyjności – jest znakiem przemian społeczeństwa postmigracyjnego, tworzenia się nowej identyfikacji z miejscem, nieobciążonej trudną przeszłością¹⁴.

Przedmiotem analiz w rozdziale drugim *Stosunki narodowościowe. Mazurzy, Warmiacy, Niemcy i Ukraińcy* autor uczynił kluczowe procesy związane z powojennymi przemianami dotychczasowej struktury narodowościowej w regionie, tj. migracje i ich skutki dla spójności regionu, procesy tożsamościowe mieszkańców (w tym kwestie językowe i wyznaniowe), politykę narodowościową ówczesnych władz wobec ludności rodzimej Warmii i Mazur, procesy ekonomiczne itd.

Przez pryzmat powyższych procesów autor ukazał dezintegrację ludności rodzimej Warmii i Mazur, zapoczątkowaną w 1945 roku i trwającą do dziś. O skali zjawiska świadczą dane liczbowe: jeszcze w 1947 roku w Polsce mieszkało 81,5 tys. Mazurów, w 1950 roku 71,5 tys. – nie licząc Mazurów mieszkających np. w byłym województwie gdańskim – natomiast obecnie jest to nie więcej niż 6–10 tys. Mazurów i ich potomków. Niekorzystnym zjawiskiem jest rozproszenie społeczności mazurskiej, choć główne skupiska tej ludności znajdują się obecnie w powiecie mrągowskim i szczycieńskim oraz w Olsztynie, a także struktura demograficzna – głównie wysoki odsetek ludzi w starszym wieku.

¹¹ Ibidem, s. 89.

¹² Por. A. Sakson, *Kraj Kłajpedzki czy Litwa Zachodnia? Współczesne rozumienie nazwy regionu*, w: T. Nawrocki, W. Świątkiewicz (red.), *Ład społeczny i jego przedstawienia. Księga jubileuszowa Profesora Jacka Wodza*, Wydawnictwo Uniwersytetu Śląskiego, Katowice 2016, s. 171–176.

¹³ A. Sakson, *Olsztyn w świadomości jego mieszkańców*, w: D. Rancew-Sikora, C. Obracht-Pronduziński, M. Kaczmarczyk i P. Czekanowski (red.), *O społecznym znaczeniu miejsca i czasu życia. Księga pamiątkowa dedykowana prof. Brunonowi Synakowi*, Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, Gdańsk–Tczew 2013, s. 225–234.

¹⁴ W. Bartkowiak, *Warszawa nie da się lubić. Sondaż „Gazety”*: *Jakie są polskie miasta*, „Gazeta Wyborcza”, 26 lutego 2007, s. 1, 3, 17; „Gazeta Wyborcza”, 27 lutego 2007, s. 1, 3, 14; E. Zientarska, *Siedem grzechów mojego miasta*, „Gazeta Wyborcza. Olsztyn”, 16 lutego 2007, s. 3; J. Guzowski, *Nie szukajmy braków na siłę*, „Gazeta Wyborcza. Olsztyn”, 22 lutego 2007.

Opisane przez autora przyczyny rozpadu dotychczasowych stosunków narodowościowych na Warmii i Mazurach są w zasadzie analogiczne do tych, które występowały w pozostałych regionach ZZiP – przy uwzględnieniu lokalnej specyfiki ludności rodzimej. Podobnie jak np. ludność rodzima Kaszub, Warmiacy i Mazurzy byli traktowani często na równi z ludnością niemiecką, kilka tysięcy przebywało w obozach pracy bądź zostało wywiezionych do ZSRR. Także wspólne było doświadczenie radykalnego pogorszenia sytuacji ekonomicznej i bytowej ludności rodzimej Warmii i Mazur w 1945 roku i w kolejnych latach, zwłaszcza zaś uciążliwa procedura weryfikacyjna przeprowadzona w latach 1945–1949 i stygmatyzacja przyspieszająca dramatyczne wybory pomiędzy pozostaniem w Polsce a opuszczeniem miejsca zamieszkania i wysiedleniem. Ogółem w latach 1957–1989 z Polski wyemigrowało ok. 100 tys. Mazurów, natomiast od sierpnia 1946 do końca 1950 roku Warmię i Mazury opuściło prawie 72 tys. osób, tj. niemal wszyscy uznani za Niemców¹⁵. W dużej mierze dezintegracji ludności rodzimej regionu sprzyjały konflikty na tle wyznaniowym, sprawa gospodarstw spornych oraz zróżnicowany stan świadomości narodowej, charakterystyczny dla społeczności pogranicza. Autor, powołując się na opracowanie Anny Szyfer, podkreślił wielowymiarowość autoidentyfikacji narodowo-etnicznych w rodzinach warmińskich po zakończeniu II wojny światowej:

- 1) rodziny utrzymujące warmińską tożsamość kulturową tak potencjalnie, jak i werbalnie, deklaratywnie;
- 2) rodziny i osoby związane przed II wojną światową z ruchem polskim na tym terenie i świadomie wskazujące na ponadregionalną więź, werbalizując to jako tożsamość polską;
- 3) rodziny indyferentne bez refleksji;
- 4) rodziny opowiadające się za tożsamością i kulturą niemiecką, przy czym w grupie tej znaleźli się zarówno etniczni Niemcy, jak i zgermanizowani Warmiacy¹⁶.

Na postawę indyferentyzmu narodowego ludności mazurskiej wpłynęło wiele czynników, wśród których najważniejsze to: udział Mazurów w walkach na różnych frontach I wojny światowej, wzmożony proces asymilacji kulturowej, językowej i państwowej związanej z silnym oddziaływaniem państwa niemieckiego w latach 1914–1945, zderzenie kultur w 1945 roku i utrata dotychczasowego statusu, polityka władz w okresie stalinowskim, konflikty na tle wyznaniowym (rozpad ewangelickiego Kościoła unijnego, zabór budynków kościelnych i obiektów sakralnych przez Kościół katolicki, konflikty pomiędzy Kościołem ewangelicko-augsburskim metodystycznym i baptystycznym, jak i pomiędzy Kościołami ewangelickimi a Kościołem katolickim) i na tle narodowościowym¹⁷.

¹⁵ Por. A. Sakson, *Dziedzictwo...*, s. 227; idem, *Procesy integracji i dezintegracji społecznej na Ziemiach Zachodnich i Północnych Polski po 1945 roku*, w: idem (red.), *Pomorze – trudna ojczyzna? Kształtowanie się nowej tożsamości 1945–1995*, Instytut Zachodni, Poznań 1996, s. 131–143.

¹⁶ Por. A. Szyfer, *Tożsamość kulturowa. Warmiacy – grupa pogranicza*, „Przegląd Zachodni” 1991, nr 2, s. 80; idem, *Warmiacy. Studium tożsamości*, SAWW Kantor Wydawniczy, Poznań 1996. A. Sakson, *Ludność rodzima Warmii i Mazur po 1945 roku – liczebność i kondycja*, w: T. Filipkowski i W. Gieszczyński (red.), *Wysiedlać czy repolonizować? Dylematy polskiej polityki wobec Warmiaków i Mazurów po 1945 roku*, Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego, Olsztyn 2001, s. 11–38; idem, *Mazurzy – społeczność pogranicza*, Instytut Zachodni, Poznań 1990.

¹⁷ Por. A. Sakson, *Polityka władz wobec ludności rodzimej Warmii i Mazur w okresie stalinizmu (1949–1955)*, „Przegląd Zachodni” 1990, nr 2.

Zwłaszcza okres bezpośrednio powojenny kształtowania się nowych stosunków społecznych na Warmii i Mazurach charakteryzował się izolacjonizmem poszczególnych grup ludności oraz licznymi antagonizmami międzygrupowymi, powstawaniem nowych konfliktów i uprzedzeń, silnym poczuciem tymczasowości i problemami adaptacyjnymi (tak pod względem społecznym, ekonomicznym, jak i psychologicznym)¹⁸. Przytoczony przez autora opis przebiegu osiedlania ludności ukraińskiej i łemkowskiej z Akcji „Wisła” przybyłej w transportach w 1947 roku do Olsztyna obrazuje przebieg i skalę doznanego szoku kulturowego, szczególnie że w części gmin odnotowano wysoki odsetek Ukraińców, np. w gminie Banie Mazurskie (powiat węgorzewski) wynosił on 71% ogółu mieszkańców, we wsi Kuty 64%, a w niektórych wsiach Ukraińcy byli jedynymi mieszkańcami (np. Asuny, Gębałki, Ostan, Sakle czy Ziemiany)¹⁹.

Powyższe dylematy tożsamości Mazurów, ich masowy odpływ na Zachód i wstępowanie po 1989 roku do organizacji mniejszości niemieckiej spowodowały stopniowy zanik wyraźnej tożsamości etnicznej²⁰. Zdaniem Andrzeja Saksona „proces demokratyzacji dokonujący się w Polsce po 1989 roku wywarł także doniosły wpływ na ludność mazurską. O ile wśród Kaszubów zaobserwować można było po 1989 r. wyraźny rozwój kaszubskiej tożsamości etnicznej, o tyle wśród Mazurów i Warmiaków, ale także u Ślązaków opolskich nastąpił widoczny, masowy zwrot w kierunku niemieckości”²¹. W istocie renesans tożsamości etnicznej i aktywności Kaszubów po 1989 roku zaznaczył się wyraźnie na etnicznej mapie Polski, jednakże wspomnieć trzeba, czego nie podkreślono w niniejszej książce, że wśród Kaszubów (wprawdzie w mniejszej skali) toczył się analogiczny proces odchodzenia od polskości i skłaniania się ku niemieckości, m. in. poprzez wstępowanie do organizacji mniejszości niemieckiej i wyjazdy do Niemiec²².

Inną natomiast kwestią jest skala i poziom instytucjonalizacji etnicznej, która w przypadku Kaszubów przebiegała zasadniczo odmiennie niż wśród społeczności mazurskiej, tzn. szeroko rozumiany ruch kaszubski odradzał się niemalże po przejściu frontu na bazie przedwojennych doświadczeń i struktur. Ponadto nieprzerwanie od 1956 roku głównym ośrodkiem skupienia Kaszubów jest Zrzeszenie Kaszubsko-Pomorskie, którego rola w rozwoju etnicznej aktywności i dbaniu o realizację praw przysługujących tej grupie jest nie do przecenienia – co zresztą autor podkreślił (s. 165 omawianej książki).

---

¹⁸ Por. A. Sakson, *Przymusowe migracje Niemców i Ukraińców na Warmii i Mazurach po II wojnie światowej*, w: H-P. Müller i M. Zielińska (red.), *Transgraniczność w perspektywie socjologicznej. Migracje przymusowe w Europie – przesiedlenia, wysiedlenia, wypędzenia, deportacje. Różne punkty widzenia*, Lubuskie Towarzystwo Naukowe, Zielona Góra 2012, s. 115–134.

¹⁹ Por. R. Drozd, *Zasady rozmieszczenia ludności ukraińskiej na Ziemiach Odzyskanych w ramach akcji „Wisła”*, „Śląskie Studia Historyczne” 1993, nr 3, s. 111; M. Winnicki, *Osadnictwo ludności ukraińskiej w województwie olsztyńskim*, Stowarzyszenie Społeczno-Kulturalne „Pojezierze”, Olsztyn 1965; W. Wrzeński, *Proces zasiedlania województwa olsztyńskiego w latach 1945–1949*, w: B. Gruchman, J. Ziółkowski (red.), *Problemy rozwoju gospodarczego i demograficznego Ziemi Zachodnich w latach 1945–1958*, Instytut Zachodni, Poznań 1960, s. 179.

²⁰ Por. A. Sakson, *Mazurzy – dylematy tożsamości*, w: idem (red.) *Ślązacy, Kaszubi, Mazurzy i Warmiacy – między polskością a niemieckością*, Instytut Zachodni, Poznań 2008, s. 278–304.

²¹ A. Sakson, *Dziedzictwo...*, s. 149.

²² Por. M. Lemańczyk, *Mniejszość...*

Zgodzić się więc należy z Andrzejem Saksonem, iż tendencja zanikania tożsamości mazurskiej wynika po części z faktu braku prężnej organizacji społeczno-kulturalnej promującej kulturę mazurską (s. 165 omawianej książki). Nie oznacza to, iż takie instytucje nie istnieją (lub nie istniały), bowiem opracowanie autora w klarowny sposób opisuje różnorodność środowisk społecznych podejmujących starania kultywowania kultury mazurskiej. Przykładem jest Mazurskie Towarzystwo Ewangelickie (MTE) działające przy olsztyńskiej parafii Kościoła ewangelicko-augsburskiego, którego inicjatorem w 1999 roku był Erwin Kruk, Stowarzyszenie Mazurskie utworzone w 1990 roku przez Tadeusza Siegfrieda Willana, które ewoluowało w kierunku członkostwa w strukturach organizacji mniejszości niemieckiej – m. in. członkostwa w Związku Stowarzyszeń Niemieckich Warmii i Mazur (do 2009 roku Związek Stowarzyszeń Niemieckich w byłych Prusach Wschodnich), czy założony w 1945 roku przez Karola Małka Mazurski Uniwersytet Ludowy w Rudziskach pod Pasymiem oraz powołanie na fali wydarzeń lat 1980–1981 Tymczasowego Zarządu Głównego Mazurskiego Zrzeszenia Kulturalnego (MZK) (w 1981 roku władze wojewódzkie nie wydały zgody na rejestrację organizacji). Członkowie założyciele i zarząd tymczasowy ostatniej z wymienionych organizacji (m. in. prof. Bohdan Wilamowski – prezes, Erwin Kruk – wiceprezes, Wiktor Marek Leyk – sekretarz, ks. Jerzy Otello – skarbnik) mieli za cel aktywizację środowiska mazurskiego, opracowując 10-punktową „deklarację ideową” – memoriał MZK. W 1981 roku w zebraniach MZK uczestniczył także Andrzej Sakson²³.

Autor przedstawił również analizę czynników sprzyjających procesowi stabilizacji i integracji społecznej w obrębie społeczeństwa postmigracyjnego Warmii i Mazur, do których zaliczył: obecność różnych grup regionalnych, wielopokoleniowość mieszkańców, pozytywne przemiany więzi społecznych (sąsiedzkich, rodzinnych), małżeństwa mieszane, znajomość języka polskiego i rolę środków masowego przekazu w znajomości języka polskiego oraz w identyfikacji z kulturą ogólnonarodową, a także działalność instytucji kultury, szkół i Kościołów²⁴.

W rozdziale trzecim *Ludzie* przez pryzmat sylwetek dwóch wybitnych twórców i świadków historii – Hieronima Skurpskiego i Erwina Kruka autor przedstawił ich wpływ na własne postrzeganie kwestii mazurskiej.

Hieronim Skurpski (właśc. Herman Karol Schmidt) nazwany został przez Andrzeja Saksona europejskim Mazurem nie bez przyczyny. Był to twórca na pograniczu epok, kultur i narodów: urodzony w Skurpiu na Działdowszczyźnie jako poddany państwa niemieckiego, młodość spędził w Działdowie, Krakowie i Warszawie już jako obywatel Polski. Był członkiem Związku Mazurów w Działdowie, założycielem i pierwszym dyrektorem Muzeum Mazurskiego w Olsztynie, współtwórcą Instytutu Mazurskiego i Ośrodka Badań Naukowych im. Wojciecha Kętrzyńskiego oraz Stowarzyszenia Społeczno-Kulturalnego „Pojezierze”²⁵.

²³ Por. A. Sakson, *Dylematy...*, s. 149-157.

²⁴ Por. A. Sakson, *Ludność mazurska po 1945 roku*, w: G. Jasiński, Z. Kudrzycki, A. Misiuk (red.), *Powiat szczywieński. Przeszość – współczesność*, Starostwo Powiatowe, Szczytno 2006, s. 516–536.

²⁵ Por. A. Sakson, *Dylematy...*, s. 239.

Wyróżniało go, zdaniem autora, specyficzne podejście do dziedzictwa kulturowego Prus Wschodnich, łączące umiłowanie regionalizmu z uniwersalizmem. Przejawiało się to najwyraźniej w dbałości Skurpskiego o gromadzenie, przechowywanie i wystawiennictwo tego dziedzictwa w muzeach na terenie Polski i za granicą. Pełniąc funkcję dyrektora Muzeum Mazurskiego działał zgodnie z dewizą „gromadzić co się da, eksponować co należy. Resztę trzymać zinwentaryzowane i zabezpieczone w magazynach. Nigdy nie wiadomo jak potoczy się historia...”²⁶. Jak się okazuje z perspektywy czasu, ślady wielokulturowej tradycji na Warmii i Mazurach zostały w dużej mierze zachowane właśnie dzięki działalności i zapobiegliwości Hieronima Skurpskiego²⁷.

Z kolei wspomnienie postaci Erwina Kruka – pisarza, badacza i działacza mazurskiego ukazuje trudną rolę twórcy odważnie myślącego i niepokornego w krzewieniu postawy otwartości na spotkanie z „innym”²⁸. Kruk, uznawany za „mazurskie sumienie”, był autorem publikacji, w których losy Mazurów były zawsze obecne i wobec których zajmował stanowisko, m. in. zbiorów wierszy: *Drogami o świcie* (1967), *Na uboczu święta* (1967), *Rondo* (1971), *Pusta noc* (1976), *Łaknienie* (1980), *Kronika z Mazur* (1989); zbiorów esejów: *Szkice z mazurskiego brulionu* (2003), *Spadek. Zapiski mazurskie 2007–2008* (2009); książek poetyckich: *Moja Północ* (1977), *Powrót na wygnanie* (1977), *Znikanie* (2005), *Nieobecność* (2015); opracowań historycznych: *Ewangelicy w Olsztynie* (2002) i *Warmia i Mazury* (2003), a także esejów publikowanych na łamach „Pomeranii”, „Gazety Olsztyńskiej”, „Tygodnika Solidarność”, „Przeglądu Politycznego” i „Myśli Protestanckiej”. Andrzej Sakson, przedstawiając drogę życiową i twórczość Kruka, uzmysławia czytelnikowi, iż zaangażowanie obywatelskie autora w burzliwym okresie 1980–1981 i 1989 roku, jego bezkompromisowe stanowisko wobec niesprawiedliwości i nieprawości ówczesnych władz względem ludności rodzimej, doprowadziło do ostracyzmu ze strony lokalnego środowiska. Był to „pisarz, który uparł się na regionalne inspiracje, Mazur wymierzający w utworach dziejową sprawiedliwość, obsesjonat, outsider tropiący własną odrębność?”²⁹.

Podsumowując, książka Andrzeja Saksona prezentuje analizy socjologiczno-historyczne dotyczące dziedzictwa Prus Wschodnich badacza zaangażowanego w życie społeczności, którą przez lata zajmował się naukowo. Jest to zarazem dzieło naukowe i osobisty portret naukowca. Można stwierdzić, iż teksty autora przemawiają do czytelnika podwójnie – z jednej strony na poziomie naukowym, prezentując szerokie spektrum zjawisk i procesów zachodzących w społeczeństwie postmigracyjnym regionu, z drugiej zaś strony na poziomie emocjonalnym, ukazując jego drogę do problematyki mazurskiej. Książka jest wszak poświęcona Erwinowi Krukowi, o którym znajdziemy następujące słowa: „Pisarz jest w gorszej sytuacji, gdyż – jak choćby dowodzi tego świetna twórczość Erwina Kruka – potrzebuje regionu, żeby móc pisać. A tymczasem region może

²⁶ Ibidem, s. 240.

²⁷ Por. A. Sakson, *Hieronim Skurpski – europejski Mazur*, w: *Artysta, który miał świadomość spełnienia. Wspomnienia o Hieronimie Skurpskim*, wstęp, oprac. i kalendarium J. Chłosta, Ośrodek Badań Naukowych im. W. Kętrzyńskiego, Olsztyn 2014, s. 167–174.

²⁸ Por. A. Sakson, *Erwin Kruk – badacz i działacz mazurski*, w: *Z dróg Erwina Kruka. Na 65. urodziny twórcy*, red. i wprowadzenie Z. Chojnowski, staraniem Polskiego Towarzystwa Czytelniczego, Olsztyn 2006, s. 165–176.

²⁹ „Dom z podcieniem, sienią, strychem i piwnicą”, z Erwinem Krukiem rozmawia Teresa Krzemień. cyt za: A. Sakson, *Dziedzictwo...*, s. 248.

się obejść bez pisarza. Zwłaszcza jeśli jest on żywy i ma autorytet. Wydaje się wówczas niebezpieczny dla miejscowych stereotypów i hierarchii”³⁰. Profesor, jako socjolog, jest w znacznie bardziej komfortowej sytuacji niż najwybitniejszy mazurski pisarz, bowiem i on, i region potrzebują siebie stale nawzajem... doskonale wiedział to przed laty Mistrz Andrzej Kwilecki, wybitny współtwórca socjologii Ziemi Zachodnich i Północnych, proponując autorowi głębsze zajęcie się problemami Warmiaków i Mazurów.

Podtytuł we fragmencie pełniącym funkcję wstępu, *Mazury Kocham*, jest emanacją ogromnego wkładu pracy i serca w badanie i upowszechnianie problematyki mazurskiej. Nie bez przyczyny więc całość pracy naukowej Andrzeja Saksona, poświęconej Warmii i Mazurom, został uhonorowany przez Kapitułę Nagrody im. Biskupa Ignacego Krasickiego w 2011 roku – Nagrody, którą honorowani są twórcy wierni sobie i swojemu dziełu, aktywni, niezależni od aktualnie prowadzonej polityki kulturalnej³¹.

Książka Andrzeja Saksona warta jest polecenia przedstawicielom wielu dyscyplin nauk humanistycznych oraz pozostałym osobom zainteresowanym przeszłością i teraźniejszością regionu. Niewątpliwą zaletą książki jest także umieszczenie w wielu jej fragmentach zagadnień metodologicznych, prezentujących praktyczne zmagania autora w terenie, wykorzystane metody i techniki badawcze oraz jego osadzenie w badanej grupie. Całość tworzy niezwykle interesujące teoretyczno-empiryczne ujęcie problematyki dziedzictwa byłych Prus Wschodnich.

---

³⁰ K. Nowicki, „Fakty” 1980 nr 51/52. cyt za: A. Sakson, *Dziedzictwo...*, s. 248.

³¹ http://leksykonkultury.ceik.eu/index.php/Nagroda_imienia_Biskupa_Ignacego_Krasickiego z dnia 18.08.2017.